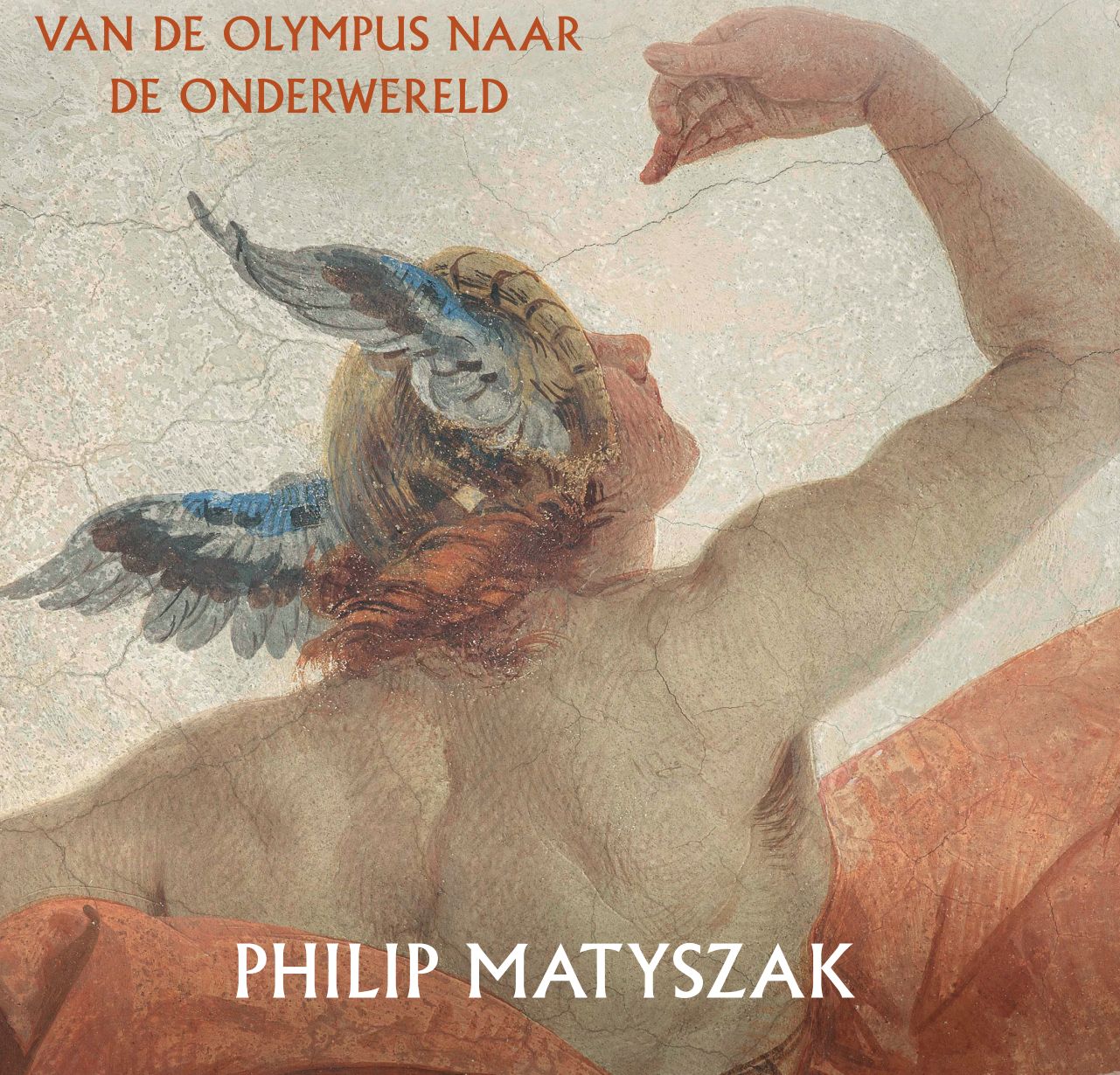

GODEN EN GODINNEN VAN HELLAS EN ROME

VAN DE OLYMPUS NAAR
DE ONDERWERELD

PHILIP MATYSZAK

Giulio Romano, detail van een fresco uit de Sala dei Giganti (Kamer der Reuzen), Palazzo del Te, Mantua, 1532-1534.

—
De gigantomachie was letterlijk een titanenstrijd tussen de Olympische goden en het ras van reuzen die probeerden hen omver te werpen. De strijd vond plaats in de begindagen, toen de wereld nog uit de chaos tevoorschijn aan het komen was. Die sfeer van bruut geweld en verwarring is gevangen in dit fresco.

De klassieke goden begrijpen

Het oude Griekenland en Rome hebben het leven, de cultuur en het gedachtegoed in de moderne wereld diepgaand beïnvloed. Toch is tegenwoordig in Europa, de voormalige woonplaats van de Griekse en Romeinse goden, het geloof in goddelijkheid radicaal veranderd. Als we de Griekse en Romeinse goden willen begrijpen, moeten we eerst bijna alles vergeten wat we denken te weten over de aard van het goddelijke en opnieuw beginnen.

Vandaag de dag predikt het Vaticaan in Rome een van de abrahamitische religies, het christendom, waarin God van een totaal andere bestaans-categorie is dan de mens: eeuwig en onveranderlijk, almachtig en alomtegenwoordig. God is de 'schepper van hemel en aarde'. Hij – want de abrahamitische God is mannelijk – verblijft in de hemel, ergens achter de wolken, en is een god van liefde. Tegenover Hem staat de Duivel, die in zijn ondergrondse hel de verpersoonlijking is van het kwaad en de aanstichter van zonde en morele verdorvenheid. De woorden van God zijn opgeschreven in heilige boeken, die worden geïnterpreteerd door geestelijken: zij kunnen bepalen dat een afwijking van hun leerstellingen ketterij of godslastering is. Zo kwam in 325 na Christus het Concilie van Nicea bijeen met het uitdrukkelijke doel om het christelijk geloof te standaardiseren en 'Gods woord' te scheiden van ketterij.

We bekijken het christendom hier omdat dat een van de religies was die de 'heidense' aanbidding hebben verdrongen in het grootste deel van het gebied dat ooit door Rome werd geregeerd. Maar volgelingen van andere religies kunnen er ook baat bij hebben om hun eigen begrip van goddelijkheid te vergelijken met de karakteristieken van de oude goden, die hieronder worden beschreven. Want als we vanuit het perspectief van de moderne theologie gaan kijken naar de goden en godinnen van Griekenland en Rome, dan kunnen die oude goden dwaas, willekeurig en wreed lijken, en de mythen die hen omringen slechts een hoeveelheid enigszins onzinnige verhalen.

Toch geloofden sommige bijzonder intelligente mensen uit de antieke wereld in deze goden en aanbaden ze die vroom: niet omdat ze irrationeel waren, maar omdat ze hun goden zagen vanuit een geheel ander perspectief – een perspectief dat benaderd dient te worden zonder moderne vooroordelen.

Om te beginnen waren de oude goden allesbehalve eeuwig en onveranderlijk – bijna net zoals wij allemaal waren ze wezens van ruimte en tijd. Er

zijn vrij gedetailleerde verslagen van de geboorte van elk van de goden en uitgebreide genealogieën van hun ouders en nakomelingen, en soms ook verhalen over hun kindertijd en opvoeding. De enige reden waarom we geen verslagen van hun dood hebben, is dat de oude theologie het in die zin met de moderne theologie eens is dat goden en mensen niet echt kunnen sterven. Het lot beheerste echter het leven van de goden net zoals het de levens van mensen beheerst, en de antieken verwachtten dat, wanneer uiteindelijk de kosmos ouder zou worden en zou sterven, ook de goden daarmee ten onder zouden gaan.

De antieke goden waren ook verre van almachtig – Zeus, de koning der goden, was net zo bang als elke andere oude autocraat om te worden omvergeworpen door een revolutie of een overweldigder. Dat had er wellicht iets mee te maken dat Zeus zelf aan de macht was gekomen door zijn

links

Naar Friedrich Thiersch,
binnenaanzicht van
het Parthenon met het
standbeeld van Athena
Parthenos door Phidias, 1879.

—
Deze houtsnede toont het interieur van het Parthenon op de Akropolis van Athene, ergens halverwege de vijfde eeuw voor Christus. De ruimte wordt gedomineerd door een 11,5 meter hoog beeld van Athena, de maagdelijke godin (*thea parthenos*). In haar hand houdt Athena de godin van de overwinning, Nike. Dat beeld was gevleugeld, ten teken dat de overwinning elk moment kan wegvliegen.

hiernaast

Antoine-Chrysostome
Quatremère de Quincy,
*Le Jupiter Olympien vu dans
son trône*, 1814.

—
Het meesterwerk van de grote Phidias was het 12 meter hoge standbeeld van Zeus in Olympia, een van de zeven wonderen van de antieke wereld. Het beeld was gemaakt van goud en ivoor, en baadde in olijfolie, om te voorkomen dat het ivoor barstte en kromtrok.

voorganger na een korte maar nare oorlog van de troon te stoten. (Let wel: we hebben het hier over de Griekse Zeus en niet over zijn Romeinse tegenhanger Jupiter. Hoewel ze samengesmolten zijn, waren Jupiter en Zeus in sommige opzichten zeer verschillend, zoals we later zullen zien).

Evenmin waren de goden alziend (Argus Panoptes, met zijn honderd ogen, kwam in de buurt, maar hij was slechts een bovennatuurlijk wezen en geen volwaardige god) en ze waren beslist ook niet alomtegenwoordig – er zijn talloze gevallen waarin zowel stervelingen als goden fratsen uithaalden terwijl een andere god afwezig was of sliep. We kunnen wijzen op de vele momenten waarop de vaak verliefde Zeus/Jupiter bij zijn vrouw wegsloopt om sterfelijke liefdespartners te bezwangeren, en de nog jonge Hermes/Mercurius slaagde erin om een hele kudde vee te stelen terwijl hun eigenaar, Apollo, even niet keek.

De goden hebben de hemel en de aarde niet geschapen – in feite vertoont de oude theorie dat de kosmos spontaan ontstaan is uit de oerchaos opmerkelijke overeenkomsten met het moderne wetenschappelijke denken. Het is zelfs zo dat de klassieke goden een schepping zijn van de aarde – heel letterlijk, want de aarde is de fysieke manifestatie van de godin Gaia, de moeder van alles.

En als we het toch over godinnen hebben, kunnen we opmerken dat de goden van Griekenland en Rome mannelijk en vrouwelijk waren, en verre van asexueel: over het algemeen hadden ze een opmerkelijk gevarieerd seksleven, waar ze enthousiast van genoten – met uitzondering van de maagdelijke godinnen Artemis, Athena en Hecate. Deze seksuele escapades brengen ons bij een ander belangrijk punt: terwijl het abrahamitische concept van God afkeurend staat tegenover morele verdorvenheid, waren de oude goden niet in de positie om datzelfde te doen. Hun leven zat vol wraakzucht, leugenachtigheid, overspel en vuile trucs. Het afdwingen van moreel juist gedrag behoorde niet tot het takenpakket van de gemiddelde god. De goden vereisten geen strikte deugdzaamheid als voorwaarde voor hun aanbidding en het zou zelfs nogal hypocriet zijn geweest als ze dat wel hadden gedaan.

De wandaden van de goden zijn vastgelegd in een enorm corpus van oude teksten, die aanzienlijk verschillen van heilige boeken. Het belangrijkste verschil is dat deze teksten niet het goddelijk geopenbaarde woord van God zijn – men mag zelfs vermoeden dat Zeus/Jupiter er de voorkeur aan zou hebben gegeven dat ze helemaal niet gepubliceerd waren – en ze zijn niet dogmatisch. ('Dogma' wordt gedefinieerd als woorden uit een heilig geschrift die iemand alleen kan betwisten door zijn onsterfelijke ziel op het spel te zetten.)

In plaats daarvan werden de oude teksten over de goden deels geschreven als een vorm van vermaak en werd iedereen die dacht het beter te kunnen doen, uitgenodigd om dat vooral te proberen. Dit is nogal frustrerend voor moderne studenten van de oude mythen, omdat sommige goden

Terracotta antefix met Venus en Mars, Romeins, eind 1ste eeuw v.Chr. tot begin 1ste eeuw n.Chr.

—

De Romeinen vereerden Mars als de vader van Romulus en Remus, en Venus als de voorouder van de juliaanse geslachtslijn. In de mythologie waren Mars en Venus geliefden en de ouders van Angst en Paniek (Phobos en Deimos, nu manen van Mars).

door verschillende tradities andere ouders krijgen toegeschreven, en omdat beschrijvingen van de goden samen de Griekse en Romeinse samenleving evolueerden. (En niet altijd ten goede: al dan niet goddelijke vrouwen zijn in de oudere mythen vaak veel sterkere personages.) De klassieke toneelschrijver Euripides permitteerde zich bijvoorbeeld aanzienlijke vrijheden met mythen die in zijn tijd traditioneel waren; het resultaat daarvan is wat het best omschreven kan worden als een gespleten canon, want Euripides was als verhalenverteller goed genoeg om met zijn versie de oudere versies gedeeltelijk te vervangen.

Kortom: de Griekse mythen die de klassieke goden beschreven, stonden open voor herinterpretatie en zelfs uitgebreide herschrijving, omdat een

veranderende wereld ook andere eigenschappen eiste van de godheden ervan. Goden kregen af en toe nieuwe rollen toebedeeld, als de eisen van de samenleving veranderden (Neptunus was bijvoorbeeld oorspronkelijk een god van fonteinen en rivieren, totdat zijn samenvoeging met Poseidon hem tot heer van de Romeinse zee maakte). Antieke goden waren zelfs onderworpen aan een vorm van theologisch darwinisme, waarbij oudere goden die zich niet konden aanpassen uit de gratie raakten en andere goden, die meer bij de tijd pasten, populairder werden en in hun plaats werden aanbeden. Deze flexibiliteit staat in schril contrast met de onveranderlijke God uit de monotheïstische religies, met de ogenschijnlijk onveranderlijke inhoud van hun heilige boeken en ook met het lot van degenen die probeerden de Bijbel in het middeleeuwse en het vroegmoderne Europa te herinterpreteren – laat staan te herschrijven.

Dit brengt ons bij het ongrijpbare concept van de ‘zonde’, wat iets anders is dan een ‘misdad’. Zelfs in de moderne wereld zijn deze twee soorten wandaden geen synoniemen, want als alleen al de zeven hoofdzonden (vraatzucht, lust, hebzucht, toorn, luiheid, afgunst en trots) strafbare misdaden waren, zou de hele mensheid achter de tralies zitten. Toch ging

August Theodor Kaselowsky,
Tantalus en Sisyphus in Hades,
ca. 1850.

—
Sisyphus (op de achtergrond) en Tantalus waren allebei koningen die de goden beledigden. Tantalus heeft ons het werkwoord ‘tantaliseren’ opgeleverd, vanwege zijn straf: eten en drinken in de buurt hebben, maar er niet bij kunnen. Aan Sisyphus danken we de term ‘sisyphusarbeid’: een taak die moeizaam en zinloos is. (Sisyphus moest een rotsblok een heuvel op duwen, maar het rotsblok rolde altijd naar beneden voordat hij boven was.) Het is discutabel dat het paar hun straf ondering in Hades, omdat dat volgens de mythe gebeurde in Tartarus, een diepere en donkerder plaats dan het koninkrijk Hades.

de antieke wereld daar verder in, omdat die volledig onschuldig was aan het concept zonde. Er bestonden beslist misdaden – die werden begaan door zowel goden als mensen – maar het was zelden mogelijk om de regels van de goden te overtreden zonder ook de wetten van de mensheid te overtreden.

Godslastering was over het algemeen op zich geen misdaad, omdat de antieken het als niet erg zinvol beschouwden om een godslasteraar te straffen, waar de goden uitstekend in staat waren om dat zelf te doen – en er veel beter in waren. Maar omdat de goden vaak ook nogal willekeurig waren in hun strafmaat en daarbij totaal voorbijgingen aan nevenschade, hadden degenen die binnen het potentiële ramptgebied woonden de neiging om godslasteraars liefst ver weg te jagen. Bijna alle gevallen van religieuze vervolging in de oudheid kwamen daardoor niet voort uit verontwaardiging over de religieuze overtuigingen van de vervolgdgen, maar eerder uit angst voor de mogelijke reactie van de klassieke goden op zo'n belediging – sommige groeperingen, vooral de vroege christenen, waren daar buitengewoon hard in.

Het antieke equivalent van de hel, ten slotte, was de onderwereld, het koninkrijk Hades, geregeerd door Pluto, de 'heer van velen'. Zijn domein was geen plaats van straf, maar de ware woonplaats van de mensheid, waar zielen die onlangs gestorven waren of die op wedergeboorte wachtten, op een plek van passieloze rust nadachten over hun leven op aarde en over wat ze de volgende keer beter zouden kunnen doen. De bestemming voor boosdoeners was Tartarus, een plek waar alleen de meest flagrante overtreders werden veroordeeld tot straffen die spreekwoordelijk zijn geworden – de twee beste voorbeelden daarvan zijn Tantalus en Sisyphus.

Nu we dus hebben bepaald wat de goden van Griekenland en Rome niet waren, moeten we ons buigen over de vraag wat ze *wel* waren. Deze vraag heeft geen eenduidig antwoord, omdat de meningen daarover in de klassieke wereld sterk uiteenliepen en er geen enkele autoriteit was om die op één lijn te krijgen. Een priester was in de antieke tijd een soort religieuze technicus, die ervoor zorgde dat de juiste dieren op het juiste moment met de juiste rituelen geofferd werden aan de juiste god. Antieke priesters hielden geen preken en oordeelden niet over deugdzaamheid – dat zou ook niet kunnen, aangezien velen van deze priesters ook politici waren.

De meningen van de gemiddelde 'heiden' zijn zeer moeilijk te reconstrueren, want het grootste deel van wat bewaard is gebleven, zijn de opvattingen van een kleine, welopgeleide elite. Maar over het algemeen was die elite strikt religieus, en het weinige dat we weten over de bredere bevolking doet ons geloven dat dit bij de gewone burgers nog meer het geval was.

Het is goed om de antieke goden niet te beschouwen als bovenmenselijke wezens, maar als de fundamentele krachten van het universum. In dat opzicht is het lot van een Thebaanse prinses genaamd Semele leerzaam. Zij was de minnares van Zeus, en die had bij deze gelegenheid een menselijke

volgende bladzijden
Giulio Romano en atelier,
fresco met Orpheus in de
onderwereld, Palazzo del Te,
Mantua, 1526-1535.

–
De meestermuzikant Orpheus
probeert Hades en zijn vrouw
Persephone ertoe te verleiden
om zijn geliefde Eurydice uit
de onderwereld te laten gaan.
Ondanks de erbarmelijke staat
van het schilderij, komt het niet
uit de antieke tijd, maar uit het
atelier van Giulio Romano.

gedaante aangenomen (tot zijn andere vermommingen behoorden een stier en een zwaan). Maar Semele wist dat Zeus veel meer was dan hij leek. Uit puur wetenschappelijke nieuwsgierigheid wist ze hem zover te krijgen dat hij zijn ware aard onthulde – om vervolgens ter plekke te worden verbrand door de enorme kracht van het wezen dat voor haar stond. Want de klassieke goden vertegenwoordigden niet alleen de uiteenlopende krachten van het universum – ze *waren* die krachten, ook als ze soms een menselijk gezicht droegen.

Zo is Zeus/Jupiter bijvoorbeeld in zijn rol als de god van de orde ook de uitvoerende kracht van die orde: de reden waarom wis- en natuurkunde functioneren en waarom mensen vandaag wakker worden in dezelfde vorm waarin ze gisteren naar bed gingen – en natuurlijk ook waarom vandaag daadwerkelijk volgt op gisteren. Als uitvoerende kracht van de orde is het vanzelfsprekend dat deze specifieke entiteit de heerser is van de andere goden. Demeter/Ceres is de kracht die een zaadje in graan verandert – tegenwoordig zou ze ‘hypogeïsche kieming’ kunnen worden genoemd, zonder dat dit haar rol sterk zou beïnvloeden – en er worden vaak enorme hoeveelheden nitraten en andere meststoffen aan haar opgeofferd. Apollo is de kracht die ons in staat stelt om schoonheid, kunst en muziek te waarderen, terwijl Athena/Minerva de kracht is van het rationele intellect, dat paniek

De Schilder van Pothos, vaas met offerscène, Grieks, ca. 420 v.Chr.

–
Vazen als deze rijkversierde urn werden gebruikt voor het mengen van wijn met water bij Griekse diners – de Grieken dronken hun wijn zelden onverdund. Op de vazen stonden vaak taferelen met een religieus of mythologisch thema, zoals deze scène van een geitenoffer van de Atheense ‘Pothos’-schilder. De werkelijke naam van de schilder is onbekend, maar er zijn diverse vazen met door hem geschilderde offertaferelen gevonden, waaronder eentje met een afbeelding van een mooie deelnemer die door de schilder aangeduid werd als *pothos* – verlangend.

en bijgeloof overwint. De goden uit het antieke pantheon belichaamden de krachten die het universum gaande houden, en het menselijke aspect van deze goden bood stervelingen een middel om met deze krachten om te gaan en ze te beïnvloeden.

Kortom: de mensen aanbaden de klassieke goden omdat die beslist bestonden, en ze bestaan nog steeds. De enige vraag is of deze krachten zich van zichzelf bewust zijn, of ze geïnteresseerd zijn in menselijke aangelegenheden en daarin actief kunnen ingrijpen, zoals de Grieken en Romeinen geloofden – maar in feite hebben agnosten en atheïsten vergelijkbare twijfels over alle goden. De klassieke goden hebben in ieder geval het voordeel dat ze echt zijn – je kunt nauwelijks twijfelen aan het bestaan van Boreas, de noordenwind, als hij ijzel in je nek blaast. Je kunt je alleen afvragen of hij die ijzel blaast als een natuurlijke kracht of met opzettelijke kwaadwilligheid.

Deze kijk op de goden verklaart ook waarom ze in de mythen worden afgeschilderd als willekeurig en wispelturig – want zo zijn de krachten van de natuur daadwerkelijk. Dit verklaart ook waarom deze krachten menselijke eigenschappen toebedeeld hebben gekregen: als je Jupiter ervan kunt overtuigen om je niet te raken met een bliksemschicht, of Aphrodite om je toegang te verlenen tot de minnaar van je dromen, dan is dat altijd veel beter dan zulke zaken over te laten aan een onpersoonlijk, onverschillig universum. Bovendien: als de goden over te halen zijn, dan moeten ze voldoende menselijke trekken hebben om open te staan voor menselijke overreding – er zijn per slot van rekening maar heel weinig mensen die hun god vragen om gerechtigheid in plaats van genade. Dus waren de antieke goden vatbaar voor vleierij, onderworpen aan bedrog en geneigd tot sentimentaliteit, omdat hun menselijke aanbidders hen het liefst zo zagen.

Wat ons brengt bij een laatste observatie over de aard van de verering, die ook al heel anders was dan hoe we dat vandaag de dag zien. Op hun gebruikelijke methodische manier vatten de Romeinen de dingen het beste samen met wat zij de *pax deorum* noemden: de vrede van de goden. Dat is niet de vrede (van de geest) die een priester zijn kudde toewenst bij de afsluiting van de eredienst, maar het soort vrede dat men vindt in internationale verdragen. De klassieke goden beschermden hun aanbidders in ruil voor de uitvoering van openbare rituelen die ter ere van hen werden uitgevoerd. Zolang de goden hun deel kregen, gaven ze er bescherming voor terug.

Een aanbidder werd net zomin gedwongen of verondersteld om in zijn goden te ‘geloven’ als burgers in hun burgemeester moeten geloven voordat ze gemeentelijke belastingen betalen. En als we het hebben over ‘je God liefhebben met heel je hart en heel je ziel’: tja, een klassieke god zou zich bij zulke verklaringen van eindeloze toewijding net zo ongemakkelijk voelen als een burgemeester wanneer een kiezer soortgelijke gevoelens zou uiten na een belastingteruggave.

ALLE GODEN EN GODINNEN VAN HET PANTHEON EN DE OLYMPUS

Wie waren ook alweer de goden en godinnen van het oude Griekenland en Rome? Wat betekenden ze voor de mensen die hen aanbadten? Hoewel hun tijd van aanbidding allang voorbij is, hebben de Griekse en Romeinse goden millennia lang kunstenaars gefascineerd en geïnspireerd. Auteurs, beeldhouwers en schilders van alle tijden hebben de goden beschreven en verbeeld. Zo kunnen we nog steeds zien en lezen dat de Helleense en Romeinse goden onsterfelijk en krachtig zijn, maar ook ijdel, wraakzuchtig en kwetsbaar. Als symbolen van de dood, vruchtbaarheid, liefde en oorlog zijn de goden ook onze sleutel om te begrijpen hoe de Grieken en Romeinen hun wereld zagen. In de oudheid was er geen duidelijk onderscheid tussen de mensen en hun goden. Goddelijke wezens en stervelingen konden verliefd op elkaar worden en samen kinderen krijgen, die normale mensen, helden of (half)goden konden worden. Net zoals Romeinse keizers vergoddelijk konden worden.

Philip Matyszak presenteert dit pantheon in al zijn complexiteit en leidt ons van de berg Olympus naar de diepten van Hades. Elk hoofdstuk richt zich op een individuele god of godin zoals de Grieken en Romeinen die hebben overgeleverd en verkent de oorsprong en de verbeelding van de legendes. De hoofdstukken zijn voorzien van meer dan honderdzeventig afbeeldingen in kleur die ons laten zien hoe de mensheid de goden tot leven hebben gebracht.

Van Aurora tot Zeus, van Aphrodite tot Vulcanus.

Philip Matyszak mengt geschiedenis met levendige vertellingen van de mythen waarin de goden een hoofdrol spelen, van verhalen over kosmische scheppingen en universele oorlogen tot rampzalige bruiloften en bizarre ongevallen. Deze rijk geïllustreerde gids over de goden van Griekenland en Rome is een *must-have* voor iedereen die geïnteresseerd is in mythologie en klassieke oudheid.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 683

ISBN 978 94 0191 905 0

9 789401 919050